Víra a umění v Bibli

Petr Pokorný

Faith an Art in the Bible. The essay deals with the literary aspects of some biblical texts and their role in world literature. The individual problems are illustrated by individual texts:

Genesis 28,10–15a, Jacob's dream at Bethel, illustrates the crossroads of great cultures and religions through a key story of an individual protagonist. A special paragraph is devoted to the way in which the religion may shape the art at all.

Mark 4,26–29, the parable of the growing seed, serves as the basis for understanding the Christian concept of history (this age and the coming age).

The comment on Mark 14,66–72, the story about Peter denying Jesus develops the observation of Erich Auerbach on the special plebeian feature of biblical literature with its non-ideal protagonists and its attraction for readers (hearers) from the lower strata of society. Samples of biblical themes in modern literature are mentioned (Th. Mann, N. Kazantsakis).

Keywords: Bible, art, literature, religion and art

1. Velký příběh

„Jákob vyšel z Beer-šeby a šel do Cháranu. Dorazil tam na jedno místo a přenocoval tam, neboť slunce již zapadlo. Vzal jeden z kamenů, které na tom místě byly, postavil jej v hlavách a na tom místě ulehl. Měl sen: Hle, na zemi stojí žebřík, jehož vrchol dosahuje k nebesům, a po něm vystupují a sestupují poslové Boží. Nad ním stojí Hospodin a praví: ‚Já jsem Hospodin, Bůh tvého otce Abrahama a Bůh Izákův. Zemi, na níž ležíš, dám tobě a tvému potomstvu […] v tobě a ve tvém potomku dojdou požehnání všechny čeledi země. Hle já jsem s tebou…'" (Gn 28,10–15a)

Jákob utíká před svým bratrem a jako psanec putuje stepí. Scéna, ve které nemá, kde by hlavu sklonil, kdy slunce zapadlo a den se nachýlil, je až tajemně podmanivá. Usíná s kamenem pod hlavou a ve snu, na vrcholu žebříku spuštěného z nebe na zem, se mu zjevuje Bůh. Slibuje mu velké potomstvo, které bude požehnáním celému lidstvu. Osamocený poutník na poušti, a přece křižovatka velkého příběhu, ve kterém hraje roli mateřská láska, lest i touha stát v čele rodu. Několik proudů hebrejské ústní tradice spojil pisatel do jediného vyprávění, které je průsečíkem dvou souřadnic: Shora dolů (žebřík z nebe) a z přítomnosti do budoucnosti (zaslíbení) a současně od jediného člověka k budoucímu Izraeli a odtud

k celému lidstvu. Čtenář si to uvědomuje postupně – pozdější příběhy Jákobovy ho vedou k tomu, aby se k této klíčové zápletce vracel. Za svou lest bude Jákob pykat léty dřiny i tím, že bude sám obelstěn, ale Bůh svůj slib nezruší a Jákob už ví, že nebude nikdy sám. Dovedeme si představit, s jakým zaujetím sledovali starověcí posluchači tohoto příběhu v jeho ústní tradici pokračování této scény a jak se s Jákobem ztotožňovali na jeho pouti, v nebezpečích, jimiž procházel, i v pevně zakotvené naději, která ho provázela. Už první kniha Bible má všechny znaky velkého uměleckého díla.

2. Pokora umělce a vize nového světa

Velká literatura vždycky vypráví konkrétní příběh a čtenáře zaujme, protože v něm cítí i kus svého životního údělu. I Bible hledí na skutečnost zaujatě, užívá obrazů, metafor i přesunů v čase a v zorném úhlu. Také epizoda (zastávka na útěku) nebo i detail (kámen pod hlavou) mohou odemknout dveře k novému pohledu na širší dění. Jeho přesvědčivost a umělecká účinnost se však rozvíjí jen tehdy, když nepřestane hledat dosud nedostupné rozměry skutečnosti. A protože k tomu, co je nepodmíněné a do značné míry stále skryté, se vztahuje náboženství, je pochopitelné, že umění je s náboženstvím spjato již od nejstarších svých projevů. Literatura je s ním spojena již od Sumeru a Babylóna a samozřejmě od vzniku Bible.

Jenže v Bibli se na rozdíl od velké části náboženské literatury setkáváme i se zásadní kritikou náboženství, které má trvalý sklon vytvářet si modly představující jen to, co člověk sám pokládá za prospěšné. V jedné části knihy Izaiáš (v kapitole 44) čteme o tom, jak si člověk udělá ze dřeva modlu, zbytkem dřeva si zatopí, a potom se tomu špalku, který udělal, klaní. Nenapadne ho, že je to všechno klam. Někteří významní němečtí filozofové 19. století, včetně zakladatelů marxismu, tuto stránku náboženství odhalili a právem před ní varovali, ale (patrně vinou křesťanů) nepoznali, že Bible sama takové náboženství podrobuje kritice a bibličtí autoři vydávají svědectví o Bohu, který je protějškem člověka, jeho soudcem, ale i nadějí. Nezajímalo je tolik to, jak si ho představit, ale šlo jim o to, co Bůh sděluje každému člověku osobně a k čemu ho vede.

Přikázání Desatera „Nezobrazíš si Boha […] nebudeš se ničemu takovému klanět ani sloužit," (Ex 20) odsuzuje představy o Bohu, kterého by si člověk přizpůsobil svým představám. To neznamená, že by člověk neměl malovat a tesat sochy, ale protože ve starověku sochy byly skoro všechny předmětem božské úcty, prakticky to vývoj výtvarného umění v židovské

a raně křesťanské kultuře zbrzdilo. Líčení architektonického díla Babylónské věže, která zůstala torzem a lidi rozdělila, místo co by je spojila (Gn 11), i katastrofický konec uctívání zlatého býčka (Ex 32) jsou v Bibli umělecky působivou kritikou lidského odcizení – hříchu. Až když byl biblický kánon Starého i Nového zákona v zásadě vymezen, takže bylo pevně stanoveno, že víra křesťanů se vztahuje jedině k Bohu Abrahamovu, Izákovu a Jákobovu, který „vzkřísil Ježíše z mrtvých", a je proto zřejmé, že obrazy nebudou předmětem božské úcty, smířili se křesťané se symbolickými obrazy a později i s biblickými výjevy. Ježíšův obličej začali zobrazovat (pochopitelně jen podle svých představ) až od 3. století. V osmém a v devátém století vyvstal problém: lze skrze bohoslužebnou poctu obrazům uctívat toho, kdo je na nich zobrazen? Nakonec zvítězili zastánci obrazů s tím, že pravá úcta k Bohu byla jasně odlišena od úcty k obrazům. Obrazy se prosadily do výzdoby kostelů, a to především jako názorná biblická dějeprava pro ty, kdo neuměli číst. Jednota bratrská i kalvínská a zwingliánská větev reformace obrazy opět zavrhly, aby zbožnost neulpěla na tom, co lze zobrazit. Dnes nikdo není v pokušení obrazy nábožensky uctívat, a tak se obrazy právem vracejí i do českých evangelických kostelů.

Zato hudba je v Bibli médiem, které většinou nikdo neproblematizoval. Jako nezpředmětnitelný dar je zvlášť vhodná k tomu, aby vyjádřila vděčnost Bohu za to, že lidskému životu dává smysl a cíl. Martin Luther ji v církvi postavil hned za teologii. Proto v hebrejské i křesťanské zbožnosti hrála a dosud hraje významnou roli: „Hospodinu vzdejte chválu při citeře, zpívejte mu žalmy s harfou o desíti strunách. Zpívejte mu novou píseň…" Dvacetkrát čteme v Bibli „Zpívejte!" – od knih Mojžíšových až po knihu Zjevení. Jenom slova o „dunícím kovu a zvučícím zvonu" v hymnu lásky (1Kor 13) upozorňují na to, že člověk uvedený úderným rytmem do náboženské extáze si může myslet, že je vyňat z odpovědnosti ve svých vztazích a sám je měřítkem své zbožnosti. Společným rysem biblické zbožnosti je varování před takovou zbožností i před pojetím umění, podle něhož pro umělce nejsou řády a mravní normy společnosti závazné. Je to varování aktuální dodnes, i když obraz umělce jako člověka naplněného pokorou začíná v poslední době pomalu převažovat.

K velkým uměleckým tématům patří i erotika. Je zastoupena i v Bibli Písní písní – milostnou poezií krásnější nad jiné. To proto, že biblická láska, i ta erotická, je věrná. Věrnost a jedinečnost je podmínkou její hloubky a krásy. Tak je to i s láskou v Písni písní. Je nádherná, opojná a jedinečná, ale pořád je zvláštním druhem lásky k bližnímu. A když se ve všech vrstvách Nového zákona setkáváme s Ježíšovým slovem o věrnosti manželské, není

to nic jiného než obrana této lásky. Není to žádný moralismus, ale výzva k uplatnění přikázání lásky v nejkonkrétnější podobě – v lásce k bližnímu, který toho, kdo přikázání slyší, provází po celý život.

3. Království Boží a proměna člověka

„Dále řekl: ‚S Božím královstvím je to tak, jako když člověk zaseje semeno do země; ať spí či bdí, v noci i ve dne, semeno vzchází a roste, on ani neví jak. Země sama od sebe plodí nejprve stéblo, potom klas a nakonec zralé obilí v klasu. A když úroda dozraje, hospodář ihned pošle srp, protože nastala žeň.'" (Mk 4,26–29)

Ježíš očekával příchod království Božího a zvěstoval je. Protože jde o skutečnost za hranicemi dějin, o jejich spravedlivé rozsouzení a dovršení, jde o něco, s čím člověk nejen nemůže manipulovat, ale ani s tím nemůže mít běžnou zkušenost. Z toho plyne, že pro něco podobného nemá v jazykové zásobě zakotvený výraz. To, co je nové, musíme vyjádřit metaforou (království Boží) a navíc podobenstvím („je to tak, jako…"). Podobenství jsou jedním ze základních prvků tradice, kterou evangelisté přijali jako pisatelé a zpracovali. Působivost jejich vyprávění spočívá mimo jiné v tom, že čtenáři umožňují přístup k tomu, s nímž společně se svými předpokládanými čtenáři spojují svoji naději. Současně Ježíšova slova zasazují do vyprávění Ježíšova příběhu tak, jak jej jeho první stoupenci tradovali v synagogách a v křesťanských shromážděních. To, jak Ježíš svá podobenství vypráví, není jen instruktivní charakteristikou království Božího jako naděje dějin i lidských životů, ale je to už jeho závdavkem, je jeho malou částí zasazenou do dosavadních dějin. Něco z tohoto existenciálního, dějinně působivého pojetí Ježíšova zaslíbení vyjadřuje označení Ježíše jako vtěleného Slova Božího (J 1). V tom spočívá i umělecká síla evangelií.

Růst semene, obnovování a vznik života dovedeme popsat, ale dodnes to zůstává zázrakem. Vyjádřit jeho dosah je umění. Je to dění, které je na nás nezávislé, ale my jsme na něm závislí docela – tak jako bez klasu rostoucího ze zrna by nebyl chléb a bez chleba vezdejšího bychom nemohli žít. V rozsáhlém rytmu dějin jako celku tento proces již probíhá, nový věk se už rodí, jen ještě nevyrazil na povrch. Žeň bude dovršením, ale i zlomem; království Boží bude uvedeno Božím spravedlivým soudem. Ježíš si představoval, že to všechno proběhne v dohledné době, ale prodloužením časové lhůty nebyla jeho vize zrušena. Po Velikonocích se jeho příběh vrcholící vzkříšením stal zárukou toho, že to, co učil, zůstane platné

„až do skonání světa" (Mt 28). Podobenství o zasetém semenu je působivou zkratkou poskytnutá orientace v dějinách. Proces růstu a zrání není v lidských rukou, království Boží nelze budovat, dovršení života, šťastná setkání, lásku a naději nelze plánovat, ale lze je aktivně hledat. „Hledejte především jeho království…" (Mt 6). Tak se Ježíšovi jeví celý lidský život od narození do smrti: cesta a hledání se zaslíbením cíle. Smrt tak není začátkem nicoty, ale vymezením, ohraničením života, který jako jedinečný život vstupuje do společenství s druhými životy a s Bohem, jak to v malém prožíváme při Večeři Páně, eucharistii.

Tahle darovaná perspektiva osvobozuje člověka od mnoha starostí a shánění („Nemějte starost o svůj život, co budete jíst, ani o tělo, co budete mít na sebe," Mt 6). J. B. Souček přirovnává v přednášce, o níž jsme se již zmiňovali, umění ke hře. Ne v její nezávaznosti, ale v tom, že každé skutečné umění předpokládá alespoň tušení o této vnitřní svobodě člověka jako Božího dítěte, které se hrou připravuje na dospělost a na setkání se světem, který je dosud za jeho obzorem. V tom je Bible se vší vrstevnatostí svých literárních vrstev a tradic, které zpracovává, základním dílem umění, a jak si ještě připomeneme, i stálou inspirací.

Velmi nepřesná je definice, podle níž umění zobrazuje realitu z hlediska estetického působení. Ve skutečnosti vyjadřuje umění spíše touhu svět změnit a jeho estetika předjímá povahu obnoveného světa. Profesor J. B. Souček ve své studii *Slovo Boží a tvořící člověk* z roku 1944 napsal, že „umění je svou nejhlubší podstatou projevem kladného, ale zároveň bytostně nespokojeného poměru ke světu a k životu." I hrůzy a absurdity odhaluje proto, aby alespoň nepřímo otevřelo cestu naději. Nesmí však u prorocké kritiky a odhalování zlého zůstat. Nesmlouvavá sžíravá satira není dobrý umělecký žánr. Komu se ukazuje jen zlo, podvod, korupce, utrpení a beznaděj, ten lehce začne myslet, že to je vlastní povaha světa, v němž žije, upadne do beznaděje a přestane usilovat o dobré. Bez víry a bez paprsku naděje nelze obstát, když někoho zastihne nemoc, neštěstí, šikana a ohrožení života. Snad v žádné knize nejsou čtenáři připravováni na tolik hrůz jako ve Zjevení Jana teologa. Líčení hrůz však stále provází umělecky účinná druhá rovina vyprávění, na níž zaznívá radostná nebeská liturgie. V ní čtenář slyší slova Boží chvály od těch, kteří již umřeli, ale před Bohem „zvítězili": „Haleluja! Spasení, sláva i moc patří Bohu našemu, protože pravé a spravedlivé jsou jeho soudy." (Zj 19) Prorok nezamlčí riziko, ale současně ve své prorocké vizi připomene pevnou naději: „A viděl jsem nové nebe a novou zemi […] A slyšel jsem velký hlas od trůnu: ‚Hle, příbytek Boží uprostřed lidí, Bůh bude přebývat mezi lidmi a oni budou jeho lid; on sám bude jejich Bůh, bude s nimi, a setře jim každou slzu z očí. A smrti

již nebude, ani žalu ani nářku ani bolesti už nebude – neboť co bylo, pominulo.'" (Zj 21) Při vzniku křesťanského kánonu (závazného souboru knih čtených při bohoslužbě) se kniha Zjevení Janova dostala na konec a její závěr, který je vizí i zaslíbením, obrazně shrnuje smysl a cíl dějin i jednotlivých lidských životů. Jde o líčení nového nebeského Jeruzaléma, ale nejde už jen o záchranu pronásledovaných křesťanů, Bůh je uprostřed lidí a na závěr čteme prosté: „Milost Pána Ježíše se všemi." To je poslední slovo před závěrečným *Amen*. Kralický překlad „se všechněmi vámi" vychází z pozdějších rukopisů, které tehdy měli k dispozici, ale původní tradice je zřejmá: Jákobovi potomci měli být požehnáním všem národům a všem lidem platí i Ježíšovo požehnání. Je to nečekaný a strhující závěr.

Epištoly (dopisy) – na dálku sdílené svědectví evangelia a z toho vyplývající pokyny a rady, jsou účinné jako osobní oslovení určitého okruhu adresátů (později i jedinců), které, právě proto, že byly písemně zachyceny, mohly být čteny dalšími lidmi a jsou v bohoslužbách čteny dosud. Toto zaujetí osobního vztahu je často úsilím o duši očekávaných čtenářů. I dnešní čtenář vytuší za vzrušenou Pavlovou obhajobou před jinými apoštoly, kteří ho pomlouvali, jak hluboký měl k adresátům vztah. Opouští svou programovou skromnost a musí se chlubit, aby se adresáti nedali svést špatnými vůdci. Je to podle něho nerozumné, ale jde o lidské životy, a proto píše vzrušená a strhující slova „Jsou služebníky Kristovými? Odpovím zvlášť nerozumně: já tím víc! Namáhal jsem se usilovněji, ve vězení jsem byl vícekrát, ran jsem užil do sytosti, smrti jsem často hleděl do tváře. Od Židů jsem byl pětkrát odsouzen ke čtyřiceti ranám bez jedné, třikrát jsem byl trestán holí, jednou jsem byl kamenován, třikrát jsem s lodí ztroskotal, noc a den jsem jako trosečník strávil na širém moři. Častokrát jsem byl na cestách – v nebezpečí na řekách, v nebezpečí od lupičů, v nebezpečí od vlastního lidu, v nebezpečí od pohanů, v nebezpečí ve městech, v nebezpečí v pustinách, v nebezpečí na moři, v nebezpečí mezi falešnými bratřími, v námaze do úpadu, často v bezesných nocích, o hladu a žízni, v častých postech, v zimě a bez oděvu. A nadto na mne denně doléhá starost o všechny církve." (2Kor 11)

4. Bible jako inspirace umění

„Ale služka ho uviděla a zase začala říkat těm, kdo stáli poblíž: ‚Ten člověk je z nich!' On však opět zapíral. A zakrátko zase ti, kdo stáli kolem, řekli Petrovi: ‚Jistě jsi z nich, vždyť jsi z Galileje!' On se však začal zaklínat a zapřísahat: ‚Neznám toho člověka, o němž mluvíte.' Vtom kohout zakokrhal podruhé. Tu se Petr rozpomněl na slova, která mu Ježíš řekl:

‚Dřív než kohout dvakrát zakokrhá, třikrát mě zapřeš.' A dal se do pláče." (Mk 14,66–72).

Tuto epizodu z pašijního příběhu cituje německý literární historik Erich Auerbach hned v druhé kapitole monumentální studie *Mimesis: Zobrazení skutečnosti v západoevropských literaturách* jako ilustraci začátku západního realismu, kterým lze poměřovat jeho další vývoj až do minulého století. Petr, jehož Ježíš osobně povolal za svého žáka, následuje Ježíše, i když je zatčen. Jediný ze všech je mu nablízku a jen zeď ho dělí od jeho učitele, který je vyslýchán v paláci velekněze. Je nejvěrnější, a proto je o to horší jeho pád, který Ježíš předpovídal. Galilejský rybář by v tehdejší literatuře, která mluvila hlavně o vladařích a vojevůdcích, mohl být nanejvýš figurkou v komparsu, ne-li představitelem luzy. Tady se dostává do popředí evangelistova zájmu a jeho selhání nastoluje vážnou otázku života, jeho cíle a naděje. Je to pohled zdola, z hlediska prostého člověka a podaný prostou řečtinou. Není prostá proto, že by autor neuměl psát vznešeněji, ale proto, aby při předčítání byla srozumitelná i posluchačům z nižších vrstev, kteří většinou neuměli číst a psát. Literatura se tak stává věcí všech a Petrův pláč staví všem před oči, jak cenná a vážná věc je věrnost Ježíšovi. Zatím to všechno vypadá jako epizoda na okraji dějin, kterou by se žádný tehdejší literát neobíral. Zakrátko však hnutí, které reprezentoval Ježíš i Petr, vystoupí na povrch dějin a poznamená je až dodnes. Stále se však bude muset ohlížet k těmto svým počátkům, v nichž svědkové Ježíšova příběhu poznali příběh, který se stal zjevením naděje a poslední budoucnosti.

Bible jako inspirace umění je zvláštní téma, jehož se můžeme dotknout jen několika příklady z literatury. Z příběhu Josefova z 1. knihy Mojžíšovy byla již v 1. století před Kristem v řecky psaném židovském románu *Josef a Asenat* zpracována epizoda z 41. kapitoly o Josefově svatbě s urozenou Egypťankou. Je to historie jejího obrácení k Hospodinu, jejíž čtivost zaručil cudně milostný podtext. O dva tisíce let později inspiroval Josefův příběh slavnou tetralogii Thomase Manna *Josef a bratří jeho*. Z Nového zákona se stal předmětem častých inspirací, interpretací a desinterpretací příběh Ježíšova utrpení. Ve 20. století měl snad největší ohlas román řeckého spisovatele Nikose Kazantzakise *Kristus znovu ukřižovaný*, který se stal podkladem pro libreto opery Bohuslava Martinů *Řecké pašije*. Román je značně kritický vůči církvi, je však profilovaně biblický.

Obecně se ukazuje, že dobré druhotné umělecké zpracování musí biblické látky dotvářet a z církevní tradice je přesadit do nejširších lidských souvislostí. Nesmí však opustit ani oslabit jejich základní biblické téma. Myslím, že žádné literární dílo, které biblické látky vykládá v přímém

rozporu s jejich původním smyslem, nedosáhlo skutečných uměleckých kvalit.

Bible se tak stala inspirací pro světovou literaturu, hudbu i výtvarné umění, a přestože dnes vychází najevo sekularizace, která vnitřně vrcholila již někdy před sto lety, vážný zájem o Bibli roste. Zda to povede k obnově církve a nepřímo i k ozdravění naší demokracie, záleží trochu i na každém z nás.

(Vyšlo, viz Bibliografie K 11)